

ВІДГУК

**офіційного опонента - доктора юридичних наук, професора, професора
кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту
права та суспільних відносин Закладу вищої освіти «Відкритий
міжнародний університет розвитку людини «Україна»
Булкат Марини Сергіївни**

**на дисертацію Шепеля Тараса Петровича на тему: «Теоретико-правові
засади комерційного судочинства», подану на здобуття ступеня доктора
філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право»**

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Тема дисертаційного дослідження Шепеля Тараса Петровича є актуальною як у теоретичному, так і в прикладному вимірі. Своєчасність та вагомість обраного автором наукового напрямку зумовлені комплексом взаємопов'язаних чинників доктринального, інституційного та економіко-правового характеру, що постали перед вітчизняною правовою наукою і практикою в умовах становлення ринкової економіки та поглиблення євроінтеграційних процесів.

Науковий аналіз значної кількості досліджень, присвячених організації та функціонуванню спеціалізованих судових інституцій, засвідчує поширеність методологічного алгоритму, за якого наукові положення фактично «спираються» на норми чинного законодавства і зводяться до їх опису та «наукової легітимізації» засобами юридичної науки. Вочевидь, побудовані у такий спосіб дослідження втрачають прогностичний потенціал з кожною черговою ревізією законодавства. Натомість дисертація Шепеля Т. П. вибудована за іншою логікою, оскільки її предметом визначено саме теоретико-правові засади комерційного судочинства, а не нормативна конструкція поточного законодавчого регулювання. Такий підхід заслуговує на схвальну оцінку, адже він відповідає призначенню теоретико-правового дослідження, яке покликане пояснити природу відповідного поняття, його сутність і зміст, а також стати основою подальшого галузевого опрацювання і законодавчого врегулювання.

Актуальність обраної тематики зумовлена також станом розробки понятійно-категоріального апарату у відповідній сфері. Вітчизняне

законодавство і доктрина оперують поняттям «господарське судочинство», сформованим під впливом успадкованої від радянського періоду категорії «господарювання», яка не передбачала ані підприємницького ризику, ані одержання прибутку як визначальної мети діяльності. Водночас у правових системах держав з усталеними традиціями ринкової економіки використовується поняття «комерційного судочинства», що охоплює значно ширше коло юрисдикційних і суміжних правових механізмів вирішення та врегулювання спорів. Різновекторність розумінь одних і тих самих понять засвідчує нагальну потребу в уніфікації теоретичних положень, які є основою вивчення практичних аспектів і мають їм передувати.

У цьому контексті не менш вагомим є інституційний аспект обраної проблематики. У сучасній доктрині судової влади обґрунтовано положення, згідно з яким у реалізації функції здійснення правосуддя беруть участь не тільки суб'єкти-носії судової влади, а й суб'єкти інститутів громадянського суспільства, зокрема адвокатури та третейського розгляду спорів. Дисертаційне дослідження Шепеля Т. П. послідовно розвиває цей напрям стосовно спорів, що виникають у сфері комерційних відносин, і пропонує цілісне бачення системи, у якій державний суд, міжнародний комерційний арбітраж, третейський розгляд і медіація виконують узгоджені, проте різні за змістом функції в системі правового захисту учасників комерційних відносин.

Своєчасність дисертаційної роботи посилюється й тим, що в Україні триває рекодифікація цивільного законодавства, у межах якої актуалізовано вивчення співвідношення Цивільного кодексу України і Господарського кодексу України. За таких умов питання про майбутню модель спеціалізованого вирішення комерційних спорів вочевидь потребує випереджального теоретичного опрацювання, а не наступного опису вже прийнятих законодавчих рішень.

Окремим аргументом актуальності виступає цифрова трансформація комерційного обороту. Поширення цифрових форм укладення та виконання договорів, поява віртуальних активів, платформних економічних моделей і

автоматично виконуваних договірних конструкцій формує нові категорії спорів, вирішення яких потребує спеціальної підготовки суддів, належної технологічної інфраструктури суду та процесуальних інструментів роботи з електронними доказами, цифровими даними й алгоритмічними рішеннями. Слід відмітити, що вивчення процесів інтеграції національних систем судової влади у міжнародну систему належить до актуальних напрямів розвитку доктрини судової влади, і в цьому контексті звернення автора до спеціалізованих судових інституцій для вирішення міжнародних комерційних спорів є цілком виправданим.

З огляду на зазначене, обрана тема дисертаційного дослідження є науково обґрунтованою, своєчасною та має вагоме значення як для розвитку теорії держави і права та доктрини судової влади, так і для удосконалення національного правового регулювання у сфері судоустрою, модернізації процесуального законодавства й організації вирішення спорів у сфері комерційних відносин.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження Шепеля Тараса Петровича виконане у контексті актуальних напрямів сучасної юридичної науки та узгоджується з плановими науково-дослідними темами Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України: «Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-прикладні засади» (номер державної реєстрації: РК0121U114449) та «Реалізація права: сучасний теоретико-методологічний концепт» (номер державної реєстрації: 0124U004586). Основні положення і висновки роботи обговорювалися на засіданнях відділу теорії держави і права зазначеної наукової установи.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертаційному дослідженні. Ознайомлення з текстом дисертації та науковими публікаціями здобувача дає підстави зробити висновок про належний рівень обґрунтованості сформульованих у роботі наукових положень, висновків і рекомендацій.

Дослідження ґрунтується на широкій джерельній базі, що охоплює праці вітчизняних учених у галузі теорії держави і права, господарського права і процесу, судоустрою та порівняльного правознавства, фундаментальні дослідження зарубіжних авторів, а також національне законодавство, Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, акти Європейського Союзу та нормативні акти Французької Республіки, Федеративної Республіки Німеччина, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучених Штатів Америки та інших держав. Список використаних джерел налічує 260 найменувань, значну частину яких становлять іншомовні наукові праці та нормативні акти в оригіналі, що засвідчує самостійне опрацювання здобувачем зарубіжного матеріалу.

Сильною стороною дисертації є те, що автор не обмежується характеристикою чинних нормативних положень щодо організації господарського судочинства, а простежує генезу відповідних інституцій від купецьких юрисдикцій середньовічної Європи та магдебурзького права в українських містах через радянський державний арбітраж до сучасної моделі господарських судів України, розкриває правову природу та сутнісні ознаки досліджуваного явища, здійснює порівняльно-правовий аналіз зарубіжних моделей і на цій основі обґрунтовує можливі напрями інституційної трансформації. Такий підхід дав змогу здобувачеві сформулювати комплексне уявлення про предмет дослідження, а не обмежитися описом окремих його складових.

Крім того, позитивної оцінки заслуговує залучення емпіричної складової дослідження, а саме статистичних даних Вищої ради правосуддя, матеріалів Інформаційної панелі правосуддя Європейського Союзу, звітів Світового банку «Ведення бізнесу» та результатів опитувань Європейської Бізнес Асоціації. Це надало авторові змогу співвіднести теоретичні побудови з фактичним станом правозастосування та з оцінками підприємницького середовища.

Слід зазначити, що зміст дисертації повністю відповідає її темі. Мета дослідження, яка полягає у формуванні цілісної теоретико-правової концепції комерційного судочинства як самостійної правової категорії узгоджена з визначеними завданнями, об'єктом і предметом. Об'єктом дослідження визначено суспільні відносини, що складаються у сфері організації, функціонування та розвитку юрисдикційних механізмів вирішення комерційних спорів у їх системній взаємодії, предметом – теоретико-правові засади комерційного судочинства. Кожне з поставлених завдань знайшло розв'язання у відповідному підрозділі, а висновки роботи мають системний характер і логічно випливають із проведеного дослідження. Отже, наукове завдання, поставлене у дисертації, виконано на належному рівні.

Методологічна основа дослідження та її оцінка. Методологічна складова дисертації опрацьована ґрунтовно, їй присвячено окремий підрозділ роботи. Варто відмітити, що автор не обмежився переліком методів наукового пізнання, а розкрив пізнавальні можливості кожного з них стосовно предмета дослідження та визначив порядок їх узгодженого застосування із зазначенням підрозділів, у яких застосовано відповідний метод. Такий підхід суттєво сприяє структурованості дослідження, а його відсутність, як засвідчує аналіз значної кількості робіт із суміжної проблематики, є одним з основних недоліків досліджень відповідного спрямування.

Методологічну основу дисертації становлять: діалектичний метод, застосований для з'ясування взаємодії приватноправових і публічно-правових засад комерційного судочинства та історичної змінюваності його інституційних форм; методи індукції і дедукції, використані для узагальнення джерельного матеріалу та формулювання авторських висновків; історико-правовий метод, який дав змогу простежити розвиток відповідних інституцій у темпоральному вимірі; порівняльно-правовий метод, застосований для аналізу зарубіжних моделей та встановлення їхніх спільних і відмінних ознак; системно-структурний метод, використаний для з'ясування місця комерційного судочинства у правовій системі; формально-юридичний метод,

а також метод правового моделювання, застосований для побудови теоретико-правової моделі комерційного судочинства.

Заслуговує на увагу обґрунтований у роботі багаторівневий підхід, за яким філософський рівень розкриває співвідношення приватноправової автономії учасників комерційних відносин і публічно-правової легітимації здійснення правосуддя; загальнонауковий рівень забезпечує системне, історико-логічне та структурно-функціональне осмислення предмета; спеціально-юридичні методи уможливають аналіз норм відповідного регулювання, порівняння зарубіжних моделей і моделювання можливих напрямів розвитку; емпіричний рівень пов'язує теоретичні висновки із судовою практикою, статистичними показниками та станом правозастосування. Вочевидь, застосування методологічного інструментарію відповідає спеціалізованості дослідження, його предмету, меті та завданням, що дає підстави для висновку про належне оволодіння здобувачем методологією наукової діяльності.

Наукова новизна дисертаційного дослідження. Аналіз змісту дисертаційного дослідження Шепеля Тараса Петровича дає підстави позитивно оцінити отримані автором результати з огляду на їх теоретичну та прикладну значущість. Робота належить до перших у вітчизняній теорії держави і права комплексних наукових праць, у яких визначено та охарактеризовано теоретико-правові засади комерційного судочинства. Положення наукової новизни коректно структуровані за рівнями «уперше», «удосконалено» і «набули подальшого розвитку» та підтверджуються змістом відповідних підрозділів. Реальний зміст наукової новизни проявляється, зокрема, у таких положеннях та аспектах роботи.

Обґрунтовано теоретичну концепцію комерційного судочинства як самостійної правової категорії та запропоновано авторську дефініцію, згідно з якою комерційне судочинство є системою форм і способів вирішення спорів, що виникають у сфері комерційних відносин, яка поєднує державні та недержавні юрисдикційні інститути із суміжними правовими механізмами

врегулювання спорів. Принципово важливим є застереження автора про те, що зазначене визначення має теоретико-правовий, а не нормативний характер, чим забезпечується його стійкість до можливих інституційних змін. Вочевидь, саме такий спосіб конструювання поняття зберігає за науковим положенням прогностичну функцію та не ставить його в залежність від чергової редакції законодавства.

Здійснено теоретико-правове розмежування понять «комерційне судочинство» і «господарське судочинство» та доведено їх нетотожність за обсягом, концептуальною основою та інституційним змістом. Господарське судочинство визначено як українське інституційне ядро комерційного судочинства, яке водночас не вичерпує його змісту. Безперечно, уточнення співвідношення цих понять має самостійне значення для понятійно-категоріального апарату теорії держави і права та усуває одне з джерел різнотлумачень у відповідній сфері.

Вагоме наукове значення має виявлена автором історична тяглість української традиції спеціалізованого вирішення комерційних спорів від магдебурзького права в українських містах до її зламу після більшовицького захоплення влади і ліквідації попередніх судових установ, а також обґрунтування впливу цього розриву на сучасний стан правового регулювання. Переконливо показано, що запроваджена в радянський період категорія «господарювання» не передбачала підприємницького ризику й одержання прибутку як визначальної мети діяльності, а вирішення спорів між підприємствами було передано до системи державного арбітражу як органу адміністративного управління, що не належав до судової влади. Такий висновок узгоджується з положеннями про генезу розвитку судочинства на теренах України і конкретизує їх стосовно окремого сегмента судової діяльності.

Заслуговує на увагу розглянута автором організаційна форма змішаного складу комерційного суду як перспективний спосіб інституційної трансформації державного спеціалізованого суду, що поєднує професійну

суддівську компетентність зі спеціальними знаннями представників підприємницького середовища. Особливо важливим у цьому контексті є сформульоване здобувачем застереження про негативний досвід функціонування подібних інститутів в умовах слабких інституційних передумов, а також запропонований перелік запобіжників, зокрема щодо прозорості формування списку відповідних осіб, правил несумісності, запобігання конфлікту інтересів та автоматизованого добору складу суду в конкретній справі.

Обґрунтованими є також положення, удосконалені у дисертації, а саме: гносеологічний підхід до пізнання комерційного права і судочинства на основі поєднання позитивістського, природно-правового та соціологічного підходів; наукові уявлення про дуалістичну правову природу комерційного судочинства; підходи до розуміння спеціалізації судової влади, за якими комерційне судочинство розглядається як спосіб інституційного пристосування правосуддя до особливостей сучасного підприємницького обороту. Подальшого розвитку набули висновки щодо інституційної взаємодії державних судів, міжнародного комерційного арбітражу, третейського розгляду та медіації; порівняльно-правовий аналіз моделей організації комерційних судів у романо-германській та англосаксонській правових традиціях; теоретичні засади застосування принципів добросовісності, розумності та справедливості при вирішенні комерційних спорів, а також пропозиції щодо вдосконалення конституційних засад регулювання відповідної сфери.

Теоретичне значення дисертаційної роботи. Результати дисертаційного дослідження сприяють поглибленню теоретичних уявлень про правову природу, поняття та місце комерційного судочинства у правовій системі України. Теоретичне значення роботи полягає також у розробленні відповідного понятійно-категоріального апарату, придатного для подальшого використання прикладними правничими спеціальностями, у систематизації інституційних форм участі носіїв спеціальних знань у сфері комерційного

обороту в здійсненні правосуддя, а також в узагальненні сучасних тенденцій зближення романо-германської та англосаксонської правових традицій у відповідній сфері. Сформульовані здобувачем положення можуть бути використані як вихідні для галузевих досліджень питань судоустрою та господарського процесу.

Практичне значення одержаних результатів. Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що сформульовані у роботі висновки і пропозиції мають прикладну спрямованість і можуть бути безпосередньо використані у правотворчій та правозастосовній діяльності. Зокрема: 1) положення та висновки дисертації можуть слугувати основою для подальших наукових досліджень теоретичних і практичних проблем вирішення спорів у сфері комерційних відносин, альтернативних способів вирішення спорів та інституційних форм спеціалізації судової влади; 2) результати дослідження можуть бути використані у законотворчій діяльності при опрацюванні змін до Конституції України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Господарського процесуального кодексу України та інших нормативно-правових актів, зокрема в контексті процесів європейської інтеграції України; 3) наукові положення дисертації можуть бути застосовані у правозастосовній практиці при формуванні підходів до тлумачення норм процесуального і матеріального права у сфері комерційних відносин; 4) матеріали дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Судоустрій», «Господарське процесуальне право» та при підготовці відповідних навчальних курсів і посібників.

Слід окремо відмітити, що окремі положення дисертації вже використано автором при розробленні концепції змін до господарського процесуального законодавства та при формуванні складу постійно діючого Третейського суду при Торгово-промисловій палаті України, що додатково засвідчує прикладну придатність одержаних результатів.

Оцінка структури дисертаційного дослідження і логіки викладу.

Структура і зміст роботи відповідають меті, завданням, об'єкту та предмету дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 271 сторінку, з них 217 сторінок основного тексту. Виклад матеріалу є логічним і послідовним, розділи органічно взаємопов'язані та мають внутрішню логіку.

У першому розділі «Історико-правові та методологічні засади дослідження комерційного судочинства» розкрито гносеологічні аспекти дослідження комерційного права як основи формування комерційних відносин і комерційного судочинства, визначено методологічні підходи до пізнання цього правового явища та проаналізовано основні концепції сучасного праворозуміння з погляду їх застосовності до предмета дослідження. У другому розділі «Особливості комерційного судочинства: сутнісні ознаки та характеристики» з'ясовано правову природу комерційного судочинства, сформульовано його поняття і сутнісні ознаки, розкрито співвідношення приватноправових і публічно-правових засад формування та функціонування відповідних інституцій, а також охарактеризовано юрисдикційні механізми вирішення комерційних спорів у їх інституційному різноманітті. У третьому розділі «Порівняльний аналіз моделей побудови та діяльності комерційних судів» здійснено порівняльно-правовий аналіз моделей організації комерційних судів у романо-германській та англосаксонській правових традиціях і обґрунтовано перспективи розвитку комерційного судочинства в Україні, зокрема окреслено три варіанти організаційної трансформації спеціалізованої судової вертикалі вирішення комерційних спорів.

Повнота апробації та публікацій. Положення, що містяться в дисертаційному дослідженні та виносяться на захист, розроблені автором особисто. Основні положення та результати дисертаційного дослідження

викладені у 8 наукових працях, з яких: 3 статті у наукових фахових виданнях України, включених до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (усі одноосібні, з активними ідентифікаторами DOI); 4 праці апробаційного характеру; 1 спільна аналітична праця, у якій особистий внесок здобувача зазначено окремо. Кількість наукових публікацій відповідає вимогам пункту 8 Порядку присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44.

За змістом фахові статті охоплюють ключові напрями дослідження: побудову системи судових органів з вирішення комерційних спорів у тоталітарних державах; кадрові процедури формування складу комерційних судів за участю організацій підприємницького середовища в країнах Європи і світу; інститут суддів за сумісництвом у країнах загального права. Результати дослідження оприлюднені на чотирьох науково-практичних заходах. Отже, наукові результати дисертації висвітлені в публікаціях здобувача з достатньою повнотою, а самі публікації відповідають темі дослідження.

Оцінка дотримання академічної доброчесності. За результатами ознайомлення з текстом дисертаційного дослідження та науковими публікаціями здобувача підстав для сумнівів щодо самостійного характеру виконання роботи не вбачається. Аналіз використаних у роботі джерел та характер їх цитування свідчить про дотримання вимог академічної доброчесності. Ознак академічного плагіату, фабрикації чи фальсифікації не встановлено. Крім того, дисертація містить декларацію про використання інструментів штучного інтелекту, у якій розмежовано допоміжні технічні операції та власний інтелектуальний продукт автора, що відповідає сучасним стандартам академічної прозорості.

Дискусійні положення та зауваження до дисертаційного дослідження. Загалом позитивно оцінюючи значення дисертаційного дослідження та його зміст, варто зауважити про наявність окремих положень, що потребують додаткової аргументації та зумовлюють дискусію, зокрема:

1. Щодо термінологічного позначення судової влади. У підрозділі 3.3 дисертації, аналізуючи негативний досвід функціонування інституту арбітражних засідателів, автор вживає словосполучення «судова гілка влади». Вбачається, що використання метафоричних прийомів і перенесення узвичаєних побутових слів до юридичної термінології потребує перегляду, а під час характеристики правової природи відповідного явища доцільнішим є вживання поняття «складова державної влади». Зазначене зауваження має суто термінологічний характер, проте воно набуває певного значення саме тому, що робота претендує на уніфікацію понятійно-категоріального апарату у відповідній сфері, а отже, має бути послідовною у власному слововживанні.

2. Щодо місця комерційного судді в понятійному ряду доктрини судової влади. Здобувач переконливо обґрунтовує змішаний склад суду як організаційну форму, що поєднує професійну суддівську компетентність зі спеціальними знаннями у сфері комерційного обороту, і слушно розмежовує комерційного суддю та експерта за критерієм участі в ухваленні рішення. Водночас поза межами розгляду залишилося співвідношення відповідного поняття з такими дотичними теоретико-правовими конструкціями, як «суб'єкт-носій судової влади», «складова (елемент) системи органів судової влади» та «суб'єкти, які беруть участь у реалізації конкретної функції судової влади». Уточнення цього співвідношення дозволило б автору чіткіше визначити, чи є комерційний суддя носієм судової влади у власному значенні, чи суб'єктом, залученим до реалізації функції здійснення правосуддя. Бажано, щоб як під час публічного захисту, так і в подальших наукових роботах автор висловлював свою позицію із зазначеного питання.

3. Щодо співвідношення авторської та нормативної термінології. Для цілей дослідження автор об'єднує осіб, які беруть участь у здійсненні правосуддя поза межами професійного суддівського корпусу, загальним поняттям «комерційні судді», що є методологічно виправданим для порівняльно-правового аналізу. Водночас у роботі, поряд із зазначеним поняттям, використовуються також позначення «засідателі» та «присяжні»

арбітри», а частина друга статті 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» оперує категорією «присяжні для розгляду господарських справ», на що автор обґрунтовано звертає увагу. Вбачається, що наукова переконливість відповідних пропозицій суттєво зросла б, якби здобувач чіткіше визначав співвідношення авторського поняття з наявним нормативним і прямо зазначив, який саме термін пропонується для законодавчого закріплення в разі реалізації запропонованої моделі.

4. Щодо процесуальних механізмів реалізації запропонованої моделі та єдності судової практики. Автор окреслює три варіанти організаційної трансформації спеціалізованої судової вертикалі, третій з яких передбачає запровадження змішаного складу суду на апеляційному рівні. З погляду практики здійснення правосуддя ця пропозиція потребує додаткової аргументації, оскільки апеляційний перегляд традиційно зорієнтований на перевірку правильності застосування норм права та забезпечення єдності судової практики, тоді як цінність участі носіїв спеціальних знань пов'язана насамперед із встановленням фактичних обставин комерційного спору. Крім того, конкретизації потребують процесуальні механізми функціонування змішаного складу, зокрема підстави і порядок відводу комерційного судді, порядок автоматизованого визначення складу суду в конкретній справі, форми відповідальності за порушення вимог доброчесності та наслідки припинення повноважень такої особи під час розгляду справи. Опрацювання цих питань дозволило б надати запропонованій моделі завершеного прикладного вигляду.

Водночас висловлені зауваження мають дискусійний характер, стосуються переважно напрямів подальшого наукового опрацювання обраної проблематики і жодною мірою не знижують загальної позитивної оцінки представленого дисертаційного дослідження. У роботі на високому науковому рівні розглянуто складні теоретико-правові проблеми, зумовлені темою дослідження, та висунуто обґрунтовані наукові пропозиції.

Загальний висновок щодо дисертаційного дослідження. Дисертація Шепеля Тараса Петровича є завершеною самостійною науковою працею,

виконаною особисто здобувачем у вигляді кваліфікаційної наукової роботи на правах рукопису. Робота містить нові науково обґрунтовані теоретичні результати, які в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, що має істотне значення для теорії держави і права, характеризується єдністю змісту та засвідчує особистий внесок автора.

За актуальністю, ступенем наукової новизни, науковою обґрунтованістю одержаних результатів та їх відповідністю темі дисертації, рівнем виконання поставленого наукового завдання, повнотою висвітлення результатів у наукових публікаціях, а також оволодінням здобувачем методологією наукової діяльності дисертація Шепеля Тараса Петровича «Теоретико-правові засади комерційного судочинства», подана на здобуття ступеня доктора філософії у галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право», відповідає вимогам пунктів 6–9 та 22 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, а її автор заслуговує на присудження йому ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 «Право» в галузі знань 08 «Право».

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевого права
та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Закладу вищої освіти «Відкритий міжнародний
університет розвитку людини «Україна»

М. С. Булкат

«10» серпня 2026 р.

Відгук підписано кваліфікованим електронним підписом офіційного опонента з використанням кваліфікованої електронної позначки часу.